

ki, bármi, bármely, bármennyi. Mondattani tapadással való létrejöttük a 19. században is folytatódott. A *vala-* előtagúak az általános névmási szerepből elkezdtek visszaszorulni, ugyanakkor a középmagyar korban sem mindig egyértelmű, hogy az adott mondatban általános vagy vonatkozó névmási szerepet töltenek-e be: 1585: „*valami* [’bármi’ vagy ’ami’] jószágom vagyon, ... holtom után az én magzatomat illeti” (Balassi Bálint összes versei és levelei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955: 278). A korszak végére határozatlan névmási szerepük erősödött meg.

3.4. A mondatrész értékű szófajok közül még a **határozószót** említem meg: lényeges, a rendszert érintő változásnak tekinthető a korábbi *belől – benn/belől – belé* helyett a *belülről – belül – belültre* típusú, szekunder határozóragos háromirányú részrendszerek kialakulása.

D. MÁTAI MÁRIA

Beszélt nyelv a középmagyarban

A címből már kitetszik, hogy kettős indítékról és kétszeres gondról van szó. A hangfelvételek nélküli korszakok beszélt nyelvére és közülük a középmagyarra irányuló figyelem ugyanis rokon nehézségekkel kerül szembe. Mindkét esetben hiányoznak egyrészt a hozzájuk illő, jól kicsiszolt módszerek, másrészt ezek azért hiányoznak, mert nem gyűlt fel kellő tapasztalat kicsiszolásukhoz. BEKE JÓZSEF Zrínyi-szótárának már publikált előszavában BENKŐ LORÁND még mindig így jellemezheti a helyzetet: „Közismert, hogy a XVII. század magyar nyelve – itt nem részletezhető történeti és tudománytörténeti okokból – eléggé kimaradt történeti nyelvészetünk és benne frazeológiai-szótörténeti kutatásaink érdeklődési köréből” (BENKŐ LORÁND: Előszó a »Zrínyi-szótár«-hoz: Irodalomismeret. IX. évf. 3–4. sz. 5). Ezt a tudománytörténeti láttelepet – több-kevesebb nyomatékbeli különbséggel – a középmagyar korszak egészére kiterjeszthetjük. BENKŐ azonban a beszélt nyelvi gondokat is érzékelteti, mert előbb Zrínyi nyelvének [!] szókincsbeli egészét (vö. uo.) idézi fel, majd feszesebben Zrínyi „írott[!]-irodalmi” életműve műfaji, tematikus gazdagságát méltatja (vö. 6).

A középmagyar kor nyelvéllapotának, nyelvi jellegzeteségeinek feltérképezésére nemcsak a tudománytörténeti fehér foltok eltüntetése érdekében kell erőfeszítéseket tennünk. A magyar nyelvű emléktanyag feldúsulása ugyanis új szövegtípusokat is teremtett, illetőleg a kézírásos (és a nyomtatott) írásbeliségnek terjedése ezekből a szövegekből gazdag, egybevezethető választékot is teremtett, illetőleg őrzött meg számunkra. Ezek között a szövegtípusok között több éppen a beszélt nyelvi elemek elkülönítésére ad jó, a korábbiaknál lényegesen jobb lehetőséget. Közülük ezúttal a peranyagok, még pontosabban csak a magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveinek tanulságait villantom fel – néhány kiválasztott szempontból.

Természetesen a középmagyar emlékekben megragadható beszélt nyelvi jelenségek a korábbi szinkroniára is visszavetítendőek, hiszen aligha kétséges, hogy ezek jó része nem ekkor keletkezett, hanem – a jegyzőkönyvjellegnek, a szövegtípusjegyeknek megfelelően – csak ekkor került be számos példában és változatban az írott nyelvbe. Azt is mondhatjuk, hogy a tanúvallomások egy része annyira hitelesnek, a tanú elmondott szavait híven rögzítőnek mutatkozik, hogy helyesebb „leírt (beszélt) nyelvnek” és nem (beszélt nyelvi elemeket is hordozó, őrző) írott nyelv tekintenünk.

A tanúvallomást tevők sajátos beszédszituációban formáltak meg mondanivalójukat. A tanúskodás külsőségei, hivatalos rendje merőben más volt, mint a köznapis beszélgetéseké, társalgásoké, de a tanúk által tapasztalt (megélt, látott, hallott) események, jelenségek hiteles [„(letett) hite után” való] megvallásának szándéka és kötelezettsége – a felidézett helyzetekben elhangzottaknak is pontos, hűséges visszadáására készítette a tanúskodókat. Már ebből a beszédszituációból is érthető azonban, hogy stilisztikai hatásosság szempontjából egyenetlenek ezek a jegyzőkönyvrészletek. De bármekkora legyen is a feszélyező tanúhelyzet szerepe a töredeltebb, kuszább kifejezőmódban, azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy egészében ezek a szövegek közelebb álltak a beszélt nyelvhez, mint a (tanúk nagy része számára aktív nyelvváltozatként nem is birtokolt) kifésültebb, írott nyelv valamely változatához. Az egykori szolgabírák „magától értetődően tanúkat hallgattak ki elsősorban, és nem jól mesélő adatközlőket kerestek” (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Budapest, 1982. III. kötet [a továbbiakban: **MBP III.**] 54). Arra is akad azonban példa (nem is ritkán), hogy a beszélt nyelvi hitelességet éppen egy-egy „jól mesélő” erősíti, teszi kétségbevonhatatlanná. Olykor olyan eleven, megjelenítően érzékletes egy-egy tanú írásban rögzített szövege, hogy nemcsak az élő beszéd lüktetését érezzük, hanem szinte gesztusnyelvi eszközeit is látjuk.

Bodor István feleségének 1740-ben lefolytatott peréből idézhetjük például egy 21 éves csaposlegény (educillator) vallomásrészletét: „Akkor mindgyárt [a pincében] az küszöbön ült fehér macska el kezdte nagy emberi módon az jajgatást, jaj! jaj! jaj! Nagy vastag jajgatással az ordas [macska] is az hordókon vékonyabban ugyan emberi módon. Azon jajgatásban kezdte az Ordas macska a penzes Cserepeket rágni, melyet látván a szunyog hálón által, az szúnyogh hálót meg ütöttem, az Macskákat ijeszteni akarván; fel szóval mondtam az Macskáknak Vas Nyars. Mely szómra mind a két macska, fel kelvén ülésekből, az pincze ablakának ugrottak, mint hogy pedig az ordas kisebbecske volt, az könnyebben ki ugrott, az fehér pedig Nagyob lévén hatszor, vagy hétszer az ablakból vissza esett jajgatással, jaj! jaj! Arra mondtam az Macskáknak, meg ijedtél mast kutyátul szakadt, hogy ki nem ugorhac. Annak utánna csak ugyan fel ugorván mind a két macska a pincze ablakában le ültenek, s csak úgy beszéltem hozzájuk mint Emberekhez, mondván; hiszem nagy késértetek vadatok, de hejában mert nem felünk töletek, mert Velünk az Ur Jesus Krisztus, mely szavamra vissza csúfoltak Emberi módon: be, be, be” (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Budapest, 1970. I. kötet [a továbbiakban: **MBP I.**] 267).

E felidézett jelenetbe most csak belevetített gesztusokat persze gyakran meg is nevezték, mert a gesztust tanúságtételükhöz, annak hitelesítéséhez nyomatékosan

hozzátartozónak ítélték. *Például: „Hallotta a Tanu világossan a Vén Nagy Andrásnének a szájából hogy mondotta te ocsmány Asszony ha ez előtt láttam volna az te Uradat, hogy olyan szép ember legyen vagy meg holtam volna vagy magamévá tettem volna, *az ujját meg pittyentette*” (1724: MBP. I. 116).

A feltérképezésnek nemcsak az elején, de a később, az elemzés során sem fedezkedhetünk arról, hogy nem csupán a leltárát, a „szótárát” kell elkészítenünk a középmagyar (stb.) beszélt nyelvi jelenségeinek, hanem arra, sőt elsősorban arra kell kellő figyelmet fordítanunk, hogy a középmagyarban kezd markánsan megváltozni a beszélt és az írott nyelv viszonya. Ekkortól ugyanis egyre több olyan elem kerül be a (terjedő írásbeliség vonzásában) az írott nyelvbe, ami korábban is élt ugyan, de vagy lejegyzetlen maradt, vagy (és ez a lényeges mozzanat) ezek beszélt nyelvi eleveenségét, valóságos gyakoriságát az írás nem mutatta meg. Az indulatszavak, módosítószók, határozószók különösen jól példázzák ezt a változást. Ezek a szófaji csoportok a hangzó beszédnek (írásban később is nehezen vagy töredékesen kifejezhető) hangzásbeli, intonációs stb. sajátosságait lexikai eszközzel érzékeltetik. – Külön részletezést, dokumentálást igényelne egyébként az is, hogy ezek a szavak (a vád vagy a védelem szándékával egyaránt) gyakran állnak a beszédszólam, az idézett szövegek, kulcsmondatok elején (ha nem is mindig a legelején); így mintegy „hangnemből előjegyzik” a továbbiakat: a mondanivaló pejoratív vagy amelioratív, békülékeny vagy támadó stb. voltát. Ebbeli szerepükben szoros párhuzamba állíthatók a megszólításokkal (és részben a köszönési formulákkal) is. *Például: 1728: „amidőn a madarak csevegését hallotta, Rehu reájok pökdösvén mondotta nekik: – *piha kutyák*, hiába dicsíritek az istent, hiába, mert nem ad esőt” (A magyarországi boszorkányság forrásai I. Szerkesztette BESSENYEI JÓZSEF. Budapest, 1997. [a továbbiakban: MBF. I.] 266); „*aj*, te bolond, nem tudod te azt, hogy én .. szombaton kimentem a temetőbe, és ottan elhajtottam azt [= az esőt]” (1728: MBF. I. 268); „Rehu megfordulván felelt: – *ej*, ültém már én azon [= a szívárványon]” (uo.); „Balog Sigmondné viszont azt tanácslotta: – *éj*, ne báncsup, mert az édesattya kedves komám volt” (1736: uo. 62); „*azt* mondgya *hejj* ördög tagja leánya sokat sirattalak én tizedet, be el száradtal” (1722: MBP. I. 101); „*az* Anya [gyermekét] öleiben veven az haz közepin el sívalkodik *ezt* mondvan, *hah* edes Uram az gyermekemet elragadnak tőlem” (uo. 96); „magam is megtapasztám az hasát, és *azt* mondtam: – *be* nagy hájad van, sógor aszszony” ([1712:] MBF. I. 130); „nem adta oda [a kért malacot], szemünk láttára az egyike meghal. S mondgya: – *ehol*, nem adott nekem, már megholt” (1714: uo. 134); „Harmad nap múltván az Isten megadván a fatensnek az magzatot, mingyárt azon éjjel reáment a fatensre Gulyásné, az gyermekét akarta elvenni, mondván: – *hoc ide*, te kutya” (1747: uo. 74. – A *hoci* (TESz.) ~ *hocca* (EWUng.) -c végű alakváltozatának szótározott adatánál (1863.) az itteni *hoc* korábbi.); „elment .. Rehu Suskához, mondván nékie: – *jó Suska*, ha vagyon még az sírbul, amellyel megkenté kegyelmed az uramat, jőne el kegyelmed” (1728: MBF. I. 264); „Varga Jánosné .. mondja a fatensnek: – *lelkem szomszéd asszony*, ihon vagyon egy táska” (1729: uo. 273); „sőt ha ilyen szépen [!] szóllott is [a férj] hozzá [a feleségéhez]: – *jöszte ide fiam*, inkább elszalatt tőlle, és bé sem ment addig a szobába, míg az ura le nem fekütt” (1763: uo. 150).

A nyomatékosítás más-más lélektani indítékainak és irányultságainak (például: kérés, panasz, bátorítás, [indulatos] biztatás, [türelmetlen vagy messzebb állónak szóló stb.] megszólítás) a kifejezésére az egyik leggyakrabban használt eszköz a szóismétlés. A beszédhelyzet hiteles felidézésére törekedve a középmagyar kor perbe hívtott tanúi is sűrűn és változatos árnyalatokban éltek ezzel az eszközzel. *Például: „*oh, oh* gonosz asszony, csak || ezért is megérdemlenéd a tüzet!” (1736: MBF. I. 329–30); 1734: „*ne fély, ne fély* (:ugy mond:) [a kiadás így jelöli az eredetiben is zárójelben álló szövegrészt] tsak mégis jobban kapaszkodj” (Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. II. kötet. Budapest, 1970. [a továbbiakban: **MBP. II.**] 432); „Hallotta .. hogy azt kiáltotta a’ feleségére: – *gyilkosom, gyilkosom*, boszorkány vagy te” (1725: MBF. I. 381); „*eredj, eredj* a bíróhoz .. *üsd, üsd* bátya, hadd mennyen a’ bíróhoz” (1765: uo. 158); „kiáltak hozza három [!] izben ily formán *Sára Sára*” (1722: MBP. I. 100).

A hangzó nyelvet, az ejtősmódot érzékeltető szavakkal, leírásokkal is azért találkozunk gyakran, mert a vallomásban megidézett beszédhelyzetet, az ott elhangzottakat (mintegy „akusztikailag” is) hitelesítik. A tanúk szándéka szerint pontosak, mint egy későbbi hangfelvétel. *Például: „az holott kérdeni kezdvén *súgva* Hertzeg Mihályt: ugyan (:mondom:) honnan meri ő ezeket mondani? Akkor *viszsza súg* Hertzeg Mihály” (1734: MBP. II. 433); „Kérdezd Örse mit látt Judith Leányom? Kérdezteis az fatens mondván: Mit lácz Judka? felelte: Korsóst, Korsósnet, de csak *lassu szoval* [mondta]” (1753: uo. 453); „mondám néki: – boszorkány vagy te, ördög lel, bizony majd megvágalak. Mivel kivontam volt a kardomat reá, ezt mondván, összecsapta a kezeit Christophné, *hahogva* mondta: – *ha, ha*. S azonban eltűnt előlem” (1676: MBF. I. 224); „A fatens felelt: – tik együtt ettetek meg engemet, gyógyícsatok meg, az Isten nevében kérlek. Felelt Jónáné: – együtt ettünk meg, együtt is gyógyítunk meg, csak fizess. Arra az három elrejtett tanuk berohantanak, és mondván: – elég már. Felelt Jónáné: – *üh, üh*, veszett volna el jó borod, engem rossz vacsorára hívtál. És a tanuk vele benn maradván, Kállai Sámuel urnak hírt adott a fatens, és úgy fogták meg Jónánét. A’ tanuk bémenvén, mingyárt lerogyott a földre Jónáné” (1730: uo. 407); „Thott Getzi tsak ki hijja [a kigyót a bokorból] s a fára fel küldi, Ejed fej (:ugy mond *sejp szoval*:) segin pája .. estve felé penig, mondgya Thót Getzi: Istók [= Bibó István tanú] még isz itt van a kigyó, ekor osztán lé hívta a fárol. s ezt mondotta a kigyónak: No szeginy pája ejedgy menyel” (1734: MBP. II. 432).

A perbe fogott személyek bűnös voltát, környezetüket megbotránkoztató életvitelét trágár beszédmódjuknak, szitkaiknak–átkaiknak szó szerinti visszaadásával szinte minden boszorkányperven érzékeltetik a tanúk, sőt a hozzájuk intézett kérdések is. Legtöbbször ugyanis az efféle beszédmód (illetőleg a boszorkánynak nevezés, azaz az így megnevezők vélekedése szerint a boszorkányként való felismerés) a vádnak fontos része. *Például: „*huncfut lelkűvel*, és *kutya lelkűvel* való szitkozódását tudgya .. *tüzes láncos menykő teremtetével* való káromkodását, *ebatta* mondasát, segéllyével való esküvését [!] bizonyosan tudgya, s hallotta .. || .. Tudgya .. *huncfut* és *tatár lelkűvel* való szitkozódását” (1725: MBF. I. 381–2); „Hallotta részeg korába *attával, születével, lelkűvel* való szitkozódását, tellyes Szent Háromságra való esküvését [!], mit csinál az annya lelkének” (1725: uo. 380).

A beszélt nyelvnek ezeket az elemeit, fordulatait lávázó indulat fűtötte, illetőleg torlasztotta föl. Ebből következően rögtönzésekkel tarkított állományuk bőségesen adatolható. Elterjedtségüket, nyelvhasználati gyakoriságukat egyértelműen mutatja az is, hogy ebből a kavargásból számos szó, kifejezés annyira megállapodott, olyan stabilan lexikalizálódott, hogy a korszak (hadi) törvényei tételesen felsorolták őket. A Rákóczi-szabadságharc 1705. szeptember 28-án kelt katonai törvénykönyve például (előzményként utalva az 1563. és 1659. évi törvénycikkekre) külön articulusban rendelkezik „Az káromkodók ellen” (Ráday Pál iratai. 1703–1706. Sajtó alárendezte BENDA KÁLMÁN–ESZE TAMÁS–MAKSAY FERENC–PAP LÁSZLÓ. Budapest, 1955. 393–4), illetőleg „Az káromlást vagy ördöngösséget hallók, látók, meg nem jelentők ellen” (uo. 394). Az elsőként említett articulus példázza az igaz keresztényhez nem illő szitkokat, mint „eb, kutya vagy eördög, vagy kő, vagj menykő és egyéb állat teremptette” (uo.). Ez a felsorolás nyilvánvaló módon a leggyakoribbakat, s azokat is csak típusukban megjelölve rögzítette, és korántsem tekinthető a teljes tilalmi listának. A boszorkányperek jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy a törvényi szankciók lehetnek ugyan önmagukban, illetőleg önmaguk erélyéhez mérten csekély hatékonyságúak, de az kétségtelen, hogy a korabeli társadalomban, a társadalom kisebb léptékű közösségeiben is világosan elkülönültek a feszültségmentes társadalmi érintkezéshez nem illő, ilyen értelemben illetlen szavak és kifejezések. A peranyagból is számos adatot találunk arra, hogy az efféle beszédmódot milyen állásfoglaló szavakkal bélyegezték meg. * Például: „Nem hallotta semmi *tisztátalan beszédgyét* sem magátul, sem másoktul” (1763: MBF. I. 150); „*trágár*, vagy *fajtalan beszédű é*” (1763: uo. 148); „ezeket a’ *mocskos szókat* .. és más egyéb *rút mocskokkal* illette?” (1765: uo. 157); „mind a’ kettő sok *csúnya mocskolódást* vitt egymáson véghez, mert mind a kettő *csúnya nyelvű* asszony” (uo. 158).

A testi, azaz jórészt az altesti funkciókkal kapcsolatos megnevezések, ha a tanúk zömét nem is, a jegyzőkönyvet vezető írástudókat különösen érzékenyen érintették. Azt ugyan nem mondhatjuk (tárgytörténeti okokból), hogy ez a számukra különösen trágárnak ható szó- és kifejezéscsoport „nem tűrte a nyomdafestéket”, de a tintát–pennát bizonyosan nem.

A jegyzőkönyvekben elég nagy számban találunk a bántóan illetlennek érzett szövegrészek, megnevezések után, általában zárójelesen betoldott latin (tehát világosan a lejegyzőkre mutató) mentegetőző formulákat vagy ezek rövidítéseit. Ezeket az írott nyelvi illemt kifejező, ’engedelemmel vagy tisztességgel (legyen) mondvá’ jelentésű fordulatokat jelentős számban és számos változatban tudjuk idézni (olykor egyetlen peranyagból is), de korántsem használták őket egyfajta hivatali, nyelvi bélyegzőként: sokszor nem éltek vele a lehetséges, azaz a kor mércéje szerint mondvá a kívánatos esetekben sem. [A *salvis auribus, salva reverentia* és a *sit venia* típusra vö. MBP. III. 339; a *salvo honore*-félékre pedig BARTAL ANTAL: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Lipsiae, 1901. 589 *Salvo honore dicere* a.]

A példákban – tisztességgel szólván a tisztelt olvasóhoz – csak a szelídebbek némelyikét közlöm, másokra csupán forrásjelzettel utalok. * Példák: „[Jósáné] láttya az ház előtt a fatens megírt leánkáját, s mongya nékie: – no várj, *salva venia*, kutyátul szakatt, mert megemelegeted. Kit is mihelyt ilyen szókkal megfenyegetett

volna, azonnal a fatens leánkája nagy jaj szóval a házban bément” (1731: BMF. I. 328). [Ez az adat még a szelídek közül is kitűnik szelídségével, tudniillik a *kutya szakadt*-típusnak még a durvább változatai előtt sem találni (a papírra vetés miatt) szabadkozó megjegyzést. Itteni alkalmazását bizonyára az indokolja, hogy ezzel a felnőttek között is nyers kifejezéssel egy lánygyermekre ijesztett rá a vádlott.]; „a Fatens Feleségének az hó szamos ingallyat (:*salvo honore*.) Szabo Mihályné a tál alá tette melly utannis felettebb meg betegedett” (1734: MBP. III. 315); „midőn a fatens oldala melle fekütt volna [a felesége], hogy eczaka valahol járt volna, nem tapasztalta, sőt midőn *S. V.* [= *sit venia*] Testi szükségére ki mentis a fatens mindenkoron ki ment véle” (1753: MBP. II. 451). – Vö. még: *salva venia* = 1703: MBP. III. 189; 1728: MBF. I. 271; 1731: uo. 323, 328; 1741: uo. 335; 1748: uo. 350); *salva venia dicit* = 1729: MBF. I. 280; *salva reverentia dictis* = 1728: MBF. I. 284; *salva verborum reverentia* = MBF. I. 348; *salvis auribus* = 1716: MBP. I. 79, 97; 1728: MBF. I. 267; 1748: uo. 349; *salvis auribus dictum sit* = 1714: MBP. I. 63; *salvo honore* = 1691: MBF. I. 234; 1748: uo. 350; *salvo honore sic dictum* = 1717: uo. 86; *salvo cum honore* = 1728: MBF. 295; *sit venia* = 1752: MBF. I. 142, 143; *S. V.* = 1722: MBP. I. 97; 1752: uo. 130.

Még arra is van példa, hogy egy becsületsértési perben a viszontvád a felperes szitkozódó, mocskolódó beszédén alapul. Egy részletet idézek a peranyaghoz csatolt instantiából: „Ezen notabilis és engemet hiremben, nevemben nagy kisebbségem megsértődésével mennyi mocskos szidalmazással mocskolt és gyalázott, penára nem tudnám tétetni, nyelvemmel kibeszélleni, de mindezen rajtam megesett nyelve zabolátlanságát az fatenseknek nagyobb és erősebb bizonyoságnak edoctiójára törvényes fassiójok világossan megmondgyák és kimutatják. El merem mondani, véle szomszédságban való lakásomtul fogvást ottan nem tsak még az leánykáim ellen is pántolódni, mocskolódni meg nem szűnik, mert, ugyanis nevetetlen leánykáim ha tsak az ablakja alatt olykor megfordultak, és arra mentek, formalibus azt mondotta: – hol mennek az kis kurvák! Nagy szóllás ártatlanságokban szegény leánykáimnak fejekhez olyan titulust csapni, épen törvénytelen, tilalmas, és rendkívül való az ártatlanokat olyan mocskos szókkal illetni. Csak ugyan, a belől denotált asszony sok rendben iterálta ellenem való motskolódásait” (MBF. I. 348; vö. még 1750: uo. 363–4).

A sértően mosdatlan beszéd emlékei mindenekelőtt a szavak, kifejezések jelentéséről, ezek szóhangulati jellegéről és fokozati különbségeiről adnak képet, azaz a szavak szóképzleti rétegződéséről és a jelentéskapcsolatokról. Az ítélkező vélemények pedig – legyenek törvényiek vagy mindennapiak, írástudótól vagy írástudatlantól származók – azt igazolják, hogy e lexikai egységek funkciója, szerepe a nyelvtudatban világos volt, mert fontos volt. Nem valami nyelvi eszményhez, mércehez viszonyítva, hanem referenciájuk, valóságvonatkozásuk miatt. Fogalmazhatunk úgyis, hogy megítélésükben a (gyakran durva motivációjú) fogalmi jelentés mellett a kontextuális, sőt még inkább a szituációs jelentés is erőteljesen hatott. További történetükre (az írott nyelvbe és a köznyelvbe nyomulásukra) való kitekintés vagy akár csak utalás nélkül, most csupán annyit rögzítsünk: ez a fogalmi és lexikai kör az írott nyelvben először mint nyelvi kriminalitás, nyelvi bűn(tény) jelenik meg tömegesen.

Teljesebb adatbázison alapuló tüzetes elemzés természetesen számos részletre, összefüggésre világít még rá. Közülük egy alaktani példát választottam.

ECKHARDT SÁNDOR több nyelvtörténeti adatot idézett arra, hogy a felszólító mód *-j* jele elmaradt az egyes szám 2. személyű igelakokból [Nyelvjárási alakok küzdelme az irodalmi nyelvvel a régi magyar irodalomban. (Az egyes számú imperativus történetéhez). – Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956. 491–4]. A *-j* főként *r* és *l* után tűnt el, ha utána mássalhangzóval kezdődő szó következett: *waar meg!; teer meg; illetőleg ne gondol vele* (uo. 491). Effélékre a boszorkányperek 18. századi jegyzőkönyveiben is találunk még élő, azaz beszélt nyelvi bizonyítékot. * Például: „Egykor meg fenyegette a fatenst Kiskori Kató mondván *var meg* azt meg banod” (1722: MBP. I. 97); „keményen megfenyegette, így szólván: – *vár, megtanítlak*” (1747: MBF. I. 77); „[Gulyásné] megfenyegette, ezt mondván: – *vár* [!] < a kiadásban így!> *csak vár*” (1747: uo. 69). ECKHARDT közöl azonban olyan nyelvjárási adatokat is, amelyekben „mind az *l*, mind a *j* hiányzik: *mëgá* v. *á mëg*” (i. h. 491). Később idéz 1529-ből „az *r* utáni aránylag ritka hasonulásra [mutató] szép és cáfolhatatlan példát ...: »az [e ne yzend [e ne yrrad” (i. h. 492). Ezt a példát fentebb idézett forrásainkból és ugyancsak a 18. századból részben megerősíthetjük. Azért csak részben, mert az *r* utáni módjel teljes hasonulása (*rr*) kiegészül ECKHARDT nyelvjárási példázatával: a hasonulással eltűnt *j*-n kívül az *l* is hiányzik. Pontosabban szólva: ezúttal egy személyrag funkciójú *l* is hiányzik. * Például: „mondotta .. az Fatensnek, *várrá* [= várjál!] Kutya .. olyat csinálók hogy soha sen felejtet el” (1718: MBP. III.303); „[Harcásné] fenjegetet keminyen, no azt mongya, *várrá*, mert adnál te még nékem Borsót” (1715: MBP. I. 72); „akkor megh fenyegette *várrá* Illyen, s ilyen sohonaj fia az anyadtul kit szoptál ki tejet az is keserü lesz” (1722: uo. 90); „Kulcsar Mi[k]losné ki all az uczara nagy fenyegetesel meg fenyegette az fatenst, azt mondvan *vára* mert meg az Vilagon elsz is meg emlegeted” (1715: uo. 69); „*vara* te kutya mert mig elsz is meg emlegez” (1722: uo. 96).

Ezekből a kései példákból több következtetést vonhatunk le: (1) a felszólító módjel nélküli igealakok (egyes szám 2. személyben) még a 18. században is élnek – beszélt nyelvi jelenségeként; (2) a kétszeres alakváltozásnak (a módjel hasonulásában és az *-l* személyrag eltűnésében megmutatkozó toldalék-elhomályosulásnak) a kialakulásában és megőrzésében bizonynyal a (fenyegetődző) emfatikumnak lehetett szerepe; (3) a rövidebb *várj*-nak megfelelő R. *vár* 'ua.' és a hosszabb *várjál*-nak megfelelő R. *várrá* 'ua.' között a 18. századi adatokban nyomatékbeli különbség nem található; (4) az ilyen alakulatok visszaszorulására mutat az, hogy adatainkban csak a *vár* igehez kapcsolódóan, tehát lexikalizálódottan fordulnak elő.

PUSZTAI FERENC